

ESIMENE NÕUKOGUDE AASTA EESTI MAJANDUSES: 1940–1941

Maie PIHLAMÄGI

Tallinna Ülikooli Ajaloo Instituut, Rütli 6, 10130 Tallinn, Eesti

Artikli eesmärk on välja selgitada, millised muutused toimusid esimesel nõukogude võimu aastal Eesti majanduse tähtsamates sektorites – tööstuses, rahanduses, kaubanduses ning põllumajanduses – ja kas nende muudatuste tulemusena suudeti muuta Eesti senist majandussüsteemi.

ÜLEMINEK NÕUKOGUDE PLAANIMAJANDUSELE TÖÖSTUSES

Nõukogude võimu kehtestamine Eestis 1940. aasta juunis toimunud riigipöörde tulemusena ja Eesti inkorporeerimine NSV Liidu koosseisu sama aasta augustis tõi endaga kaasa senise majandussüsteemi – turumajanduse – mehhanismide lõhkumise ja asendamise käsumajandusega. Esimene tähtis samm sel teel oli eraomanduse likvideerimine tootmisvahenditele, mis vormistati 23. juulil 1940 Riigivolikogus vastu võetud kahe dokumendiga. “Deklaratsioon maa kuulutamisest rahva omandiks”¹ ja “Deklaratsioon pankade ja suurtööstuse natsionaliseerimise kohta”² kuulutasid kõik pangad, suurtööstusettevõtted, kaevandused ja transpordiettevõtted koos nende varaga, samuti maa koos maapõuevarade, metsade, järvede ja jõgedega kogu rahva (= riigi) omandiks.

Ümberkorraldused algasid rahandus- ja tööstussektorist. Nendes majandussektorites oli põllumajandusega võrreldes võimalik kiiremini muudatusi läbi viia ja tulemusi saavutada, seda enam, et loodeti tööstustöölise toetusele. Uue võimu esindajad teadvustasid endale siiski, et eesti rahva enamik ei mõista, et uue valitsemiskorraga seotud ühiskondlik-majanduslikud põhjapanevad reformid on suunatud majanduselu tervendamisele ning kogu töötava rahva heaolu tõstmisele, ja on seetõttu paanikasse sattunud. Paanikakülvamises süüdistati avalikult provokaatoreid, aga ka majandusringkondi, kes teadlikult ei toetanud nõukogude majandusreformi ja avaldasid protesti võimude tegevuse vastu nii kirjalikult kui ka oma

¹ Riigi Teataja (RT) 1940, 77, 744.

² RT 1940, 77, 745.

tegevusega, mille tagajärjel langes rivist välja rida masinaid ning seadmeid ja oli häiritud tootmisprotsess.³ Võimud olid aga huvitatud tootmisprotsessi sujuvast jätkumisest, sest kavas oli suurendada NSV Liidu siseturu varustamist Eesti tööstustoodetega.

Tagamaks edu kavandatu elluviimiseks, kehtestati 25. juulil Vabariigi Presidendi ülesannetes oleva peaministri Johannes Varese dekreediga majandusministeeriumis väljatöötatud “Majandusliku sabotaaži vastu võitlemise seadus”⁴, mis nägi ette saboteerijate kriminaalvastutusele võtmist ja karistamist kuni kolmeaastase vabadusekaotusega koos vara konfiskeerimisega. Olles seaduse näol taganud endale survevahendi, avaldati 26. juulil 487 suurtööstusettevõtte (20 ja enama töölisega) natsionaliseerimise esimene nimekiri.⁵ Nimekirjas seisid kõik Eesti Vabariigi tööstuses võtmepositsioonil olnud erafirmad: Balti Puuvilla Ketramise ja Kudumise Vabrik, Kreenholmi Puuvillasaaduste Manufaktuur, Narva Linaketramise Vabrik ning Kalevi Manufaktuur, Port-Kunda tsemendivabrik, Fr. Krulli masinatehas ja paljud teised. Riigistamise üldjuhtimiseks moodustatud Natsionaliseerimise Peakomitee (Oskar Sepre, Arnold Veimer, Richard Mahl, Viktor Udam, Nadežda Tihanova, Voldemar Erit, Alfred Maasing, Lazar Vseviiov, Erna Keerdo ja Hendrik Allik)⁶ taktikepi all organiseeriti vabrikutes ja tehastes aktiivsematest töölis- ja parteitegelastest natsionaliseerimiskomiteed eesotsas komissaridega.

Kirjeldades oma mälestustes natsionaliseerimise läbiviimist, märgib Arnold Veimer, et harilikult organiseerisid natsionaliseerimiskomitee volinik, ametiühingukomitee ja töölisvanem tööliste üldkoosoleku, kus tehti teatavaks Natsionaliseerimise Peakomitee otsus ettevõtte natsionaliseerimise, senise juhtkonna tagandamise ja ettevõtte juhtimiseks ajutise komissari määramise kohta. Koosolekul valisid töölised komisjoni inventuuri läbiviimiseks ja natsionaliseerimisakti koostamiseks. Ettevõtte juhatus ja nõukogu jäeti ametisse kuni aktile allakirjutamiseni, kuid ilma õigusega osaleda ettevõtte juhtimises. Tehniline personal jäi tavaliselt edasi oma ülesandeid täitma.⁷ Ettevõtte häireteta tootmistegevuse eest kuni ainujuhtimisele üleminekuni, st direktori ametisse määramiseni, vastutas natsionaliseerimiskomitee.⁸

Juba 26. juuli õhtuks olid natsionaliseerimiskomiteed oma kontrolli alla võtnud enamiku nimekirjas seisnud vabrikute ja tehaste varad ning dokumendid. Juuli

³ Eesti Riigiarhiiv (ERA), f 969, n 1, s 616, l 206–208.

⁴ RT 1940, 80, 767.

⁵ Vt RT 1940, 81, 771; 82, 779.

⁶ Rahva Hää, 1940, 27. juuli.

⁷ **Veimer, A.** Saabuva päeva koidikul. – Saabus päev. 1940. aasta revolutsioonilistest sündmustest osavõtjad jutustavad. Tallinn, 1960, 82.

⁸ Rahva Hää, 1940, 27. juuli; RT 1940, 89, 870. Augusti lõpul nimetasid rahvakomissarid ametisse riigistatud tööstusettevõtete esimesed direktorid, olles nende kandidatuuri EK(b)P Keskkomiteega eelnevalt kooskõlastanud. Direktorite määramisel oli kõige tähtsam klassiteadlikkus ja pärinemine töölisklassi hulgast. Majandushariduse, juhtimiskogemuste ja teadmiste olemasolule rõhku ei pandud, sest töölisklassi hulgas ei olnud sellise kvalifikatsiooniga inimesi.

ja augusti jooksul natsionaliseeriti kogu suurtööstus ja tähtsamad kesktööstusettevõtted (5–19 töolist), samuti riigiosalusega ettevõtted. Seega oli Natsionaliseerimise Peakomitee oma põhiülesanded täitnud, lõpetades 4. septembril oma tegevuse.⁹ Edaspidi tegeles üksikute ettevõtete riigistamisega augusti lõpul tööstuse juhtimiseks ja järelevalveks loodud kaks rahvakomissariaati – ENSV Kergetööstuse Rahvakomissariaat ja ENSV Kohaliku Tööstuse Rahvakomissariaat.

ENSV Kergetööstuse Rahvakomissariaadi alluvusse anti esialgu 392 ja ENSV Kohaliku Tööstuse Rahvakomissariaadi valitsemisalasse 206 ettevõtet.¹⁰ Et ettevõtete rahvakomissariatidele allutamise printsiibid olid paika panemata, sattus ühe tööstusharu üks osa ettevõtetest kergetööstuse, teine osa kohaliku tööstuse rahvakomissariaadi alluvusse. See raskendas nii tootmisharu tegevusest ülevaate saamist kui ka toodangu planeerimist. Olukorra parandamiseks võttis ENSV Rahvakomissaride Nõukogu (ENSV RKN) oktoobri lõpul vastu otsuse¹¹, millega korrastati mõlema rahvakomissariaadi valitsemisala. Kohaliku tööstuse rahvakomissariaadi alluvusse koondati väiksemad kohaliku tähtsusega tööstused ja kergetööstuse rahvakomissariaadi valitsemisalasse vabariikliku ning üleliidulise tähtsusega ettevõtted.

Kui 1941. aasta aprillis loodi ENSV tööstuse juhtimiseks veel üks rahvakomissariaat – vabariikliku ja liidulise tähtsusega toiduainetööstuse rahvakomissariaat –, toimus taas eelnimetatud rahvakomissariatide valitsemisala korrastamine seoses osa ettevõtete üleminekuga vast loodud rahvakomissariaadi alluvusse. Kõigi kolme tööstusliku rahvakomissariaadi struktuur viidi vastavusse NSV Liidu selle ala rahvakomissariatide omaga.

Osa tsariaegsetest suurettevõtetest anti keskvalitsuse korraldusel peagi üleliiduliste rahvakomissariatide alluvusse. Nii anti 1940. aasta novembris vastavalt NSV Liidu Ülemnõukogu Presiidiumi 26. septembri 1940. aasta seadlusele Eesti kaks suuremat tekstiiliettevõtet Kreenholmi Puuvillasaaduste Manufaktuur (asutatud 1857) ja Balti Puuvilla Ketramise ja Kudumise Vabrik (asutatud 1898) NSV Liidu Tekstiilitööstuse Rahvakomissariaadi alluvusse.¹² Kiiresti võeti tarvitusele abinõud Eesti Vabariigis turukonjunktuurist lähtuvalt 2000 töölise ja 1/3 tootmisvõimsusega töötanud Kreenholmi manufaktuuri kogu tootmisvõimsuse tööle rakendamiseks ja tööliste arvu suurendamiseks Esimese maailmasõja eelse tasemeni – 10 000-ni. Kahe tähtsa tekstiiliettevõtte allutamine üleliidulisele juhtimisele tõi kaasa loobumise mitmekesise toodangu valmistamisest ja spetsialiseerumise jämedakoelise puuvillase riide masstootmisele üleliidulise tööjaotuse süsteemis. Ühtlasi tähendas see nende kahe ettevõtte väljumist kohaliku turu varustamise süsteemist.

Keskvalitsuse juhtide ja J. Stalini gigantomaania väljendus ka Tallinna laevatehaste suhtes. Vastavalt NSV Liidu RKN-i määrusele nr 913-386s 14. aprillist 1941 allutati Vene-Balti laevatehase ja Bekkeri laevatehase kõik hooned ja seadmed

⁹ ENSV Teataja (ENSV T) 1940, 4, 34.

¹⁰ ENSV T 1940, 10, 102, 103.

¹¹ ENSV T 1940, 36, 416.

¹² ENSV T 1940, 41, 485.

NSV Liidu Laevaehituse Tööstuse Rahvakomissariaadile. Viimane plaanis Esimese maailmasõja eel Tallinna ehitatud ja 1920. aastail pankrotistunud laevatehased¹³ taas täies mahus tööle rakendada. Tehaste ruume rentinud firmad said korralduse välja kolida. Laevatehaste hoonete kapitaalremondiks organiseeriti NSV Liidu Laevaehituse Tööstuse Rahvakomissariaadi ehitustrust nr 42. EK(b)P KK sekretär K. Säre sai ülesande aidata kaasa ehitustrusti varustamisele kohaliku ehitusmaterjali, tööjõu ja elamispinnaga.¹⁴ Tallinna suured jahuveskid Ilmarine ning Rotermann ja veskite seadmeid valmistav töökoda asukohaga Jaama 25 Tartus anti 1941. aasta mais NSV Liidu Varumise Rahvakomissariaadi alluvusse.¹⁵

Nii pandi alus Eesti tööstuse terviklikkuse lõhkumisele, mis jätkus ning kiirenes pärast Teist maailmasõda ja mille tulemusena kujutas Eesti tööstus vaid ühel territooriumil asuvate ettevõtete kogumit, millel puudus seos kohaliku turuga üldse või oli see väga nõrk.

Koos rahvakomissariaatide loomisega kujundati järk-järgult ümber ka tööstuse senine tootmis-, varustus-, turustus- ja tootmissüsteem, õigemini viidi see vastavusse NSV Liidu omaga, mille tagajärjel hävitati loomulik iseregulatsioon majanduses. Kui varem tegelesid tootmisfirmad ise vajaliku toorme ning seadmete hankimise ja toodangu turustamisega, siis uus süsteem nägi ette nende funktsioonide tsentraliseerimist rahvakomissariaatide varustus-turustusosakondade kätte, mis andis tootmistegevusele tõsise tagasilöögi. Seda näitab ilmekalt ettevõtete direktorite kirjavahetus valitsuse ja parteiorganitega. Näiteks kurtis Tartu ühendatud põllutööriistade tehaste Võit ja J. Ratniku direktor 1941. aasta veebruaris pleki, naelte, poltide, traadi, elektritarvete ja teiste materjalide puuduse üle, mis pidurdas tootmistegevust. Ettevõtte oli toorme tellimused esitanud õigeaegselt, kuid see jäi tulemata. Oma ettekandes partei keskkomiteele kirjutas direktor, et ta oli Tallinnas materjali hankimas käinud, ja kuigi teda jooksutati ühest asutusest teise, tulemusi see ei andnud.¹⁶ Toormaterjali puudusest tingitud tööseisak sundis Pärnu suusatööstuse Lennuk direktorit 29. märtsil 1941 pöörduma abi saamiseks ENSV Rahvakomissaride Nõukogu esimehe Johannes Lauristini, ENSV kerge-tööstuse rahvakomissari Arnold Veimeri ja EK(b)P Pärnumaa komitee sekretäri K. Männiksoni poole. Pöördumisest¹⁷ selgub, et teda jooksutati samuti ühest ametkonnast teise, kuid toormeküsimus jäi ikka lahendamata. Ta seadis üldse kahtluse alla, kas sellises bürokratismi vohamise õhkkonnas on võimalik ehitada sotsialistlikku tööstust, tõsta sotsialismimaa majanduslikku võimsust ja töötajate heaolu. Ilmselt sai Lennuk oma tooraine, sest Arnold Veimer sai Rahvakomissaride Nõukogu esimehe asetäitjalt Hans Kruusilt ülesande “kohe korda sääda varustus-küsimus”.

¹³ Esimese maailmasõja eel töötas kahes tehases kokku 5500 töolist. Nende arv kahekordistus sõja esimestel aastatel.

¹⁴ Eesti Riigiarhiivi Filiaal (ERAF), f 1, n 1, s 301, l 1.

¹⁵ ERA, f R-1, n 5, s 14, l 96–97.

¹⁶ ERAF, f 1, n 1, s 278, l 1.

¹⁷ ERA, f R-1, n 5, s 17, l 107–108.

Parteiliinis tegeles ettevõtete varustusküsimuste lahendamisega aktiivselt EK(b)P KK. Nii saatis 24. veebruaril 1941 EK(b)P KK II sekretär Nikolai Karotamm ÜK(b)P KK-le telegrammi, milles palus astuda koheselt samme, et Eesti tikuvabrikud, keda ähvardas kemikaalide puuduse tõttu seismajäämine, saaksid tellitud kemikaalid Leningradi tehastest kätte.¹⁸ EK(b)P KK I sekretär Karl Säre pöördus 3. aprillil 1941 ÜK(b)P KK sekretäri Georg Malenkovi poole palvega aidata kaasa, et täidetaks ENSV Kergetööstuse Rahvakomissariaadi 1941. aasta I kvartali tellimus riidevärvide, kemikaalide ja muude abimaterjalide osas, sest korduvatele meeldetuletustele vaatamata oli tellitud materjalide kogusest – 54 123 tonnist – saabunud Eestisse vaid 28 tonni ja seetõttu seisid laod viimistlemata poolfabrikaate täis, osa tekstiilitööstustest oli aga sunnitud tootmistegevuse ajutiselt peatama.¹⁹ Igapäevaseks nähtuseks muutus see, et seadmete, materjalide ja tagavaraosade tarned NSV Liidu teistest vabariikidest saabusid Eestisse suure hilinemisega, tellitust väiksemas koguses või jäid hoopis tulemata.

Toorme hankimise kõrval oli tööstuse jaoks teravaks probleemiks nõukogude vabariikidest saabunud toorme halb kvaliteet. Esinedes 2. jaanuaril 1941 EK(b)P KK büroo istungil aruandega tehase töö kohta, seostas V. Kingissepa nimelise paberi- ja tselluloositehase parteisekretär tselluloositoodangu vähenemist alates 1940. aasta novembrist Ameerika Ühendriikides toodetud väävlil asendamisega NSV Liidus toodetuga. Tehase hinnangul oli NSV Liidust tarnitud väävel ebakvaliteetne tuha, seleeni ja arseeni suure sisalduse tõttu ja takistas normaalset tootmisprotsessi.²⁰

Tootmisprotsessi normaalse kulgemise tagamiseks esitas ENSV Rahvakomissaride Nõukogu hulgaliselt taotlusi NSV Liidu Rahvakomissaride Nõukogule ja Väliskaubanduse Rahvakomissariaadile Eesti tööstuse jaoks seadmete, materjalide ja tagavaraosade importimiseks Lääneriikidest. Esialgu need taotlused osaliselt ka rahuldati, kuid mida aeg edasi, seda rohkem piirati importi ja nõuti orienteerumist üleliidulisele toodangule. Seda, et forsseeritud industrialiseerimise ja plaanimajanduse juurutamise tulemusena oli nõukogude tööstus sattunud 1930. aastate lõpuks sügavasse kriisi ja ei suutnud toota piisavalt tootmisvahendeid ja tarbekaupa, varjasid keskvalitsuse ja partei juhid avalikkuse eest kiivalt.²¹ Samal ajal võis lehtedest lugeda ja parteifoorumitel kuulda nõukogude plaanimajanduse tohututest edusammudest, mida pimesi ka usuti.

Nõukogude valitsuse hinnapoliitika, mille eesmärk oli Eesti tööstuskaupade hindade ühtlustamine üleliiduliste hindadega, mõjus samuti tootmistegevusele pärsivalt, sest hinnad olid kehtestatud käsu korras, arvestamata reaalseid tootmiskulusid, kasumist rääkimata. 25. novembril 1940 üleliidulise hinnakirja alusel

¹⁸ Pihlamägi, M. Eesti tööstus murrangulisel 1940.–1941. aastal: turumajanduselt plaanimajandusele. – Acta Historica Tallinnensia, 1997, 1, 160; ERAF, f 1, n 1, s 272, l 21.

¹⁹ ERAF, f 1, n 1, s 272, l 36.

²⁰ ERAF, f 1, n 4, s 61, l 85.

²¹ Vt lähemalt Осокина Е. А. Кризис снабжения 1939–1941 гг. в письмах советских людей. – Вопросы Истории, 1996, 1, 3–23.

kehtestatud tööstuskaupade ja tööstuslikult töödeldud toiduainete ühtne hinnakiri²² fikseeris niivõrd madalad hinnad, et need ei võimaldanud katta isegi tootmiskulusid. Kuna ettevõtted olid sunnitud käsu korras kehtestatud hindade tõttu toodangut müüma alla omahinna, tekkis käibevahendite puudus. Ettevõtete seismajäämise oht sundis valitsust probleemi teadvustama ja otsima riigieelarvest vahendeid, kuidas kompenseerida tööstusele tootmiskulude ja müügihindade vahest tekkinud kahjud.²³ Puuduva raha leidmiseks soovitas keskvalitsus täiendavalt emiteerida Eesti krooni 36 miljoni krooni ulatuses.²⁴ See tõi kaasa inflatsiooni tõusu.

Hästi toimivate süsteemide lõhkumise tagajärjel tekkinud segaduse ja kaose süvenemisele aitas kaasa üleminek plaanimajandusele 1940. aasta IV kvartalis. Keskvalitsuse kinnitatud IV kvartali plaani, mis tugines olemasolevale Eesti Vabariigi tööstusstatistikale, töötas ENSV Riiklik Plaanikomisjon (esimees O. Sepre) välja juba augustis, veel enne kergetööstuse ja kohaliku tööstuse rahvakomissariaatide loomist.²⁵ Sel ajal ei olnud veel teada, millised ettevõtted ühendatakse, millised antakse üleliidulisse alluvusse või millised üldse lõpetavad tegevuse. Samuti puudus ülevaade ettevõtete täpsest tootmisvõimsusest. Kahe silma vahele ei tohi jätta asjaolu, millele juhib oma uurimuses tähelepanu V. Ruus, et Eestis puudusid plaanimajanduse aluseid tundvad spetsialistid.²⁶

Plaani täitmiseks algatati tööstusettevõtetes sotsialistlik võistlus ja lööktöö, töötamine mitmel tööpingil ja kangasteljel. Sisuliselt tähendas see töö olulist intensiivistamist, mis kurnas töölisi ja mille tagajärjeks oli massiline mõjuva põhjusega töölt puudumine, tööle hilinemine, töölt omavoliliselt lahkumine enne tööpäeva lõppu ja massiline praaktoodang. Loomulikult mõjutas tootmistulemusi ka oskuslike juhtide puudumine ja kvalifitseeritud tööliste nappus. Nii oli kohaliku tööstuse rahvakomissariaadi valitsemisala ettevõtete (üldse 187 ettevõtet) direktoreid 1940. aasta lõpuks ametisse nimetatud 110, neist oli algharidusega 74. Ainult kolmel oli kõrgharidus ja ühel lõpetamata kõrgharidus. Ka rahvakomissar ise hindas tööstusettevõtete juhtide haridustaset madalaks ja saatis nad enesetäiendamiseks kursustele.²⁷

5. veebruaril 1941 EK(b)P IV kongressil peetud KK sekretäri K. Säre aruandekõnnest selgub siiski, et vaatamata mitmele probleemile tulid tööstusettevõtted 1940. aasta IV kvartali plaaniülesannete täitmisega üldiselt toime. Vaid üksikute toodanguliikide osas, nagu põlevkivi, põlevkiviõli ja kunstsarv, jäi plaan täitmata. Põhjuseks tõi K. Säre rahvakomissariaatide ja ettevõtete juhtide halba tööd ettevõtete õigeaegsel varustamisel tooraine ning seadmetega ja tehnilist laadi häirete kõrvaldamisel tootmisprotsessis. Tervikuna andis Eesti tööstus 1940. aastal 11,6% toodangut rohkem kui 1939. aastal (väikeste eraettevõtete osatähtsus tööstuse kogu-

²² ENSV T 1940, 53, 622. Eesti kroon kõrvaldati käibelt 25. märtsil 1941.

²³ ERA, f R-1206, n 1, s 12, l 6.

²⁴ ERA, f R-1, n 5, s 4, l 56.

²⁵ ERA, f R-13, n 1, s 39, l 113; ERAF, f 1, n 1, s 307, l 1–7.

²⁶ Ruus, V. Sotsialistlikud ümberkorraldused Eestis 1940–1941. Tallinn, 1980, 87.

²⁷ ERA, f R-13, n 1, s 39, l 117.

toodangus oli 1,7%). K. Säre arvates tagas toodangu suurenemise importtooraine asendamine nõukogude liiduvabariikidest pärit oleva toorainega, mis lahendas tööstusettevõtete toormega varustamise küsimuse.²⁸

ENSV 1941. aasta rahvamajanduse plaan loodeti edukamalt täita. Direktiivid (kinnitati NSV Liidu RKN-i ja ÜK(b)P KK ühisotsusega 24. jaanuarist 1941) seadsid põhiülesandeks tööstuse laiendamise ning rekonstrueerimise ja kõigi olemasolevate tootmisvõimsuste, sealhulgas Eesti Vabariigis pankrotistunud tsari-aegsete hiigelettevõtete, käikulaskmise. Erilist rõhku tuli panna põlevkivi-, turba-, ehitusmaterjali-, masina-, tekstiili- ja toiduainetööstuse kiirele arendamisele.²⁹ Direktiivid nägid iga toodanguliigi osas ette väga detailse tootmisplaani kas tonnides, tükkides, kilovattides või meetrites. Rahalises väärtuses pidi ENSV tööstus 1941. aastal andma toodangut 397 miljoni rubla eest (1926/27. aasta NSV Liidu hindades).³⁰ Eesti põlevkivitööstuse kohta töötas ENSV Riiklik Plaanikomisjon välja viie aasta arenguplaani (1941–1945), mis nägi ette suurendada põlevkivitootmist 3,3 ning bensiinitootmist 5 korda ja neljakordistada tööliste arvu (7 tuhandelt 28 tuhandeni).³¹

Rahvamajanduse kapitaalvahetusteks planeeriti 173,5 miljonit rubla, sellest ligi pool (45%) tööstusse ja energeetikasse.³² Tootmisvahendite tööstuse forsseeritud arendamise eesmärk oli muuta ENSV 4–5 aastaga arenenud tööstusmaaks.³³ Suured investeeringud olid ette nähtud selleks, et lõpetada fosforiidikaevanduse ja rikastusvabriku ehitamine Maardus, laiendada põlevkivikaevandusi Kohtla-Järvel, Kiviõlis, Sillamäel ning Kohtlas ja isolatsiooniplaatide tehast Tallinnas, rajada uus tellisetehas Tallinna, jätkata tellisetehase Võrukivi uue tootmishoone ehitamist jne. Üsna kaalukas osa kapitaalvahetustest oli aga ette nähtud tööliselamute ehitamiseks põlevkivi- ning turbatootmise piirkonnas ja Tallinnas.³⁴

Kuigi plaanitäitmine algas juba jaanuaris, kinnitati 1941. aasta riiklik plaan alles aprillis Eesti NSV Ülemnõukogu teisel istungjärgul.

Tööstuse ekstensiivarengut hakkas takistama tööjõupuudus, eriti kaevurite, ehitus- ja tekstiilitöölise osas. Arutades 1941. aasta jaanuari lõpul ENSV Kerge- ja kesktööstuse Rahvakomissariaadi tööd, märkis EK(b)P KK, et kaadri ettevalmistamise süsteem ei suuda tagada tööstusele piisavalt tööjõudu, pidades vajalikuks intensiivistada tööliste väljaõpet kursuste võrgu kaudu. Samuti peeti vajalikuks välja arendada kutsekoolide võrk. Tööjõuküsimuse lahendamiseni otsustati kasutada võõrtööjõudu, eriti üleliidulise tähtsusega objektidel. Nende hulka kuulus Kreenholmi manufaktuur, kus tööliste arvu suurendamist kavandatud 10 000-ni takistas vabade töökäte puudus. ENSV Rahvakomissaride Nõukogu määrusega 10. maist

²⁸ ERAF, f 1, n 4, s 30, l 23.

²⁹ ERA, f R-1, n 1, s 2, l 1.

³⁰ Vt ERA, f R-1, n 1, s 2, l 8–12.

³¹ Lauristin, J. Esimene nõukogude aasta Eestis. Tallinn, 1946, 129.

³² Samas, 144.

³³ Kommunist, 1941, 8. apr.

³⁴ Eesti NSV 1941. a rahvamajandusplaani tähtsamaid näitarve. Tallinn, 1941, 28–41.

1941 lubati NSV Liidu teistest vabariikidest värvata Narva Kreenholmi tarvis 1500 tekstiilitöölist.³⁵

1941. aasta I kvartali plaan tööstuses tervikuna jäi täitmata, ehkki mõne toodanguliigi osas, nagu punased tellised, klaas, tuletikud, kips ning paber, see täideti ja ületati. II kvartali plaani edukaks täitmiseks kavandatud administratiivsete abinõudega – laiendada sotsialistlikku võistlust, tõhustada võitlust praaktoodangu valmistamise vastu ja tugevdada töödistsipliini – oli vaevalt võimalik majanduses toimunud lammutustööd heastada ja tulemusi saavutada.

Tarbe- ning toidukaupade ja tootmisvahendite, sealhulgas põllumajandusele vajalike põllutööriistade ja -masinate defitsiidil, olid sügavamad põhjused: see oli tööstuse iseregulatsiooni lõhkumise ja käsumajanduse juurutamise vili.

EESTI ISESEISVA RAHANDUSSÜSTEEMI KAOTAMINE

J. V. Barbaruse 21. juuni nukuvalitsuse peamiseks ülesandeks oli haarata rahandussektor kiiresti enda kätte, et saada vahendeid majanduse finantseerimiseks. Esmalt oli tähtis peatada võimuvahetusest segadusse ning paanikasse sattunud eraisikute ja ärimeeste raha väljavõtmine oma pangakontolt. Takistamiseks pankade rahast tühjaks jooksmist, kehtestas majandusminister 19. juulil kõigis pangaasutustes, sealhulgas Riigihoiukassas ja keskpangas Eesti Pangas, kuuks ajaks moratooriumi.³⁶ Sel ajal võis pangaasutus väljamakseid teha isikuarvelt kuni 100 krooni kuus, kaubandus- ja tööstusettevõtte kontolt aga ainult töötasudeks, vajaliku tooraine ning töövahendite muretsemiseks ja enne moratooriumi tekkinud võlakohustuste kustutamiseks.³⁷ Aga mõni päev hiljem, 23. juulil, kuulutati välja pankade riigistamine, mille alusel algas uute võimude kiire tegutsemine pangandussfääris rahavoogude liikumise üle kontrolli saavutamiseks.

Tööstus- ja kaubandusettevõtetele kehtestati väike sularaha kassalimiit. Kassalimiiti ületavatest summadest tuli 90% kanda kohustuslikus korras ettevõtte arvele pangaasutuses hiljemalt järgmisel tööpäeval. Seaduserikkujaid ootas karm karistus – kuuekuune vanglakaristus ja kuni 50 000-kroonine rahatrahv.³⁸ Samuti keelati isikutel, asutustel ja ettevõtetel (v.a riigiettevõtted ja asutused) väärtpaberite – aktsiate, osatähtede, obligatsioonide, pandi- ja võlakirjade – omandiõiguse ülevõtmine ning pantimine ja neid kohustati hiljemalt 20. juuliks registreerima majandusministeeriumis kõik nende valduses olevad väärtpaberid.³⁹ Augusti algul lõpetati väärtpaberitega börsitehingud ja keelati pankadel nende tagatisel laenuandmine. Kõiki isikuid, ettevõtteid ja asutusi kohustati nende valduses olevad väärtpaberid andma 14. augustiks Eesti Panka hoiule.⁴⁰

³⁵ ERA, f R-1, n 1, s 43, l 253.

³⁶ RT 1940, 70, 688; 72, 718; 72, 719. Moratooriumi pikendati kuust kuusse kuni 1. aprillini 1941.

³⁷ RT 1940, 70, 689.

³⁸ RT 1940, 78, 747.

³⁹ RT 1940, 69, 678.

⁴⁰ RT 1940, 98, 959.

26. juulil avaldati Riigi Teatajas riigistamisele kuuluvate rahaasutuste nimekiri⁴¹ ja juba samal päeval alustasid kohalikud natsionaliseerimiskomiteed pankade ülevõtmist vastavalt Natsionaliseerimise Peakomitee juhtnõõridele. Natsionaliseerimiskomitee ülesanne oli kontrollida kõiki pangaoperatsioone ja teha ettepanekuid panga juhtivorganite puhastamiseks “võõrastest elementidest”. 29. juuliks oli pankade ülevõtmine lõpetatud. Suurem osa pangaametnikke jäeti tööle edasi. Uus võim ei söandanud neid asendada klassiteadlike töölisega, sest viimastel puudus majandusalane haridus. Vastasel korral oleks terve finantssüsteem kokku varisenud.

Natsionaliseeritud pankade üldjuhtimiseks ja valitsemiseks moodustati 3. augustil Pankade Juhtimise Komitee (Oskar Sepre, Lazar Vseviov, Eduard Vendelin, Aleksander Kukk, Irene Viese ja Harald Raesaar⁴²), kes algul tegutses majandusministeeriumi ja pärast selle likvideerimist 25. augustil moodustatud ENSV Rahanduse Rahvakomissariaadi juures.

Panga- ja rahasüsteemi edasine ümberkorraldamine toimus NSV Liidu Riigipanga (Gospanga) Eesti voliniku Simakini allkirjastatud pankade natsionaliseerimise juhendi⁴³ järgi. Arusaadavalt alustati emissioonipangast Eesti Pangast, mille president (20. juulist 1940) professor dr jur Juhan Vaabel aitas ümberkorraldusi ette valmistada. Valitsus kohustas Eesti Panka krediteerima miljonitesse kroonidesse ulatava intressita laenuga NSV Liidu Riigipanka ja müüma talle Inglismaa, Rootsi ja USA pangas asuva Eesti kullavaru.⁴⁴ 3. augustil lõpetati välisraha müük nii sularahas kui ka tšekkides ja akreditiivides, samuti pandi seisma välisvaluuta ülekanded importkaupade eest ja blokeeriti välispankade korrespondentarvete saldod Eesti Pangas.⁴⁵ Järgnes kullassepaärides ja -töökodades oleva kulla, hõbeda ja vääriskivide võõrandamine ja paigutamine Eesti Panka.⁴⁶

Augustis allutati Eesti Vabariigis sõltumatu emissioonikeskpangana tegutsenud Eesti Pank täielikult valitsuse kontrollile. Panga nõukogu likvideeriti ja tema ülesanded pandi Eesti Panga juhatusele, täiskogu ülesandeid asus täitma Vabariigi Valitsus. Peaminister sai õiguse anda korraldusi panga tegevuse alal.⁴⁷ Eesti Panga kätte koondati ka natsionaliseeritud tööstus-, transpordi- ja kaubandusettevõtete finantseerimine. Seoses sellega kohustati pangaasutusi (v.a Pikalaenu Pank ja Eesti Maapank) 31. augustiks 1940 Eesti Pangale üle andma kõigi natsionaliseeritud ettevõtete arveldusarved, kohustused ja laenutagatised.⁴⁸ Veel riigista-

⁴¹ Vt RT 1940, 82, 779.

⁴² RTL 1940, 69, 2181.

⁴³ **Sabbo, H.** Võimatu vaikida, II: eestlaste represseerimist tõendavad arhiividokumendid. Tallinn, 1996, 647–648. Voliniku ülesanne oli jälgida, et pankade natsionaliseerimise deklaratsiooni viidaks ellu kõrvalekaldumatult ja täidetaks NSV Liidu valitsuse juhtnõõride alusel kehtestatud rahaoperatsioonide teostamise eeskirju.

⁴⁴ ERA, f 31, n 2, s 1013, l 3–4; s 1015, l 1; s 1027, l 7. Kulla andis välja üksnes Rootsi Riigipank.

⁴⁵ RT 1940, 92, 914.

⁴⁶ RT 1940, 93, 922. Oktoobris võõrandati kõik pandimajades panditud ja kohtutes deponeeritud väärisesemed, mille väärtus oli vähemalt 240 krooni (vt ENSV T 1940, 37, 432).

⁴⁷ RT 1940, 107, 1080.

⁴⁸ RT 1940, 102, 1013; 104, 1044.

mata ettevõtteid pidid finantseerimisallikad ise leidma. Rahapuudusel olid paljud väikeettevõtteid sunnitud pankroti välja kuulutama. Ettevõtte likvideerimine polnud lihtne protseduur: enne tuli tõestada, et tegemist pole sabotaažiga, st tootmise tahtliku lõpetamisega eesmärgiga kahjustada nõukogude rahvamajandust.

10. oktoobril 1940 reorganiseeriti Eesti Pank ja tema osakonnad NSV Liidu Riigipanga Eesti Vabariiklikuks Kontoriks ja selle osakondadeks ülesandega anda lühiajalist krediiti.⁴⁹ 23. oktoobril sai Eesti Maapangast NSVL Põllumajanduse Panga Eesti Vabariiklik Kontor. Viimase alluvusse läksid ka natsionaliseeritud 60 ühispanka, mis kujundati ümber põllumajanduslikeks krediidiühinguteks.⁵⁰ Kommunaalmajanduse ja elamuehituse finantseerimiseks moodustati novembris Tallinna, Tartu ja Narva linnapankade baasil Eesti Vabariiklik Kommunaalpank.⁵¹ Novembri lõpul asutatud ENSV Riiklikkude Töö-Hoiukassade ja Riikliku Krediidi Valitsuse alluvusse anti kõik hoiukassad.⁵² 1. jaanuarist 1941 alustas tegevust NSV Liidu Tööstuspanga Eesti Vabariiklik Kontor, kellele anti üle Pikalaenu Panga varad.⁵³ Sellega jõudis lõpule Eesti Vabariigi pangasüsteemi lõhkumine: kõik pangad olid reorganiseeritud NSV Liidu pankade harukontoriteks.

Koos pangasüsteemiga lõhuti järk-järgult Eesti rahvuslik valuutasüsteem ja asendati üleliidulise valuutasüsteemiga. Selle sammu ettevalmistamiseks raskendas partei ja valitsus käiku terve majanduslike, sotsiaalpoliitiliste ja ideoloogiliste abinõude kompleksi. 25. novembril võeti Eesti krooni kõrval kasutusele Nõukogude rubla kursiga 1 kroon = 1,25 rubla.⁵⁴ 25. novembril 1940 oli Eesti kroone käibel 99 850 000, sellest 92 957 800 krooni pangatähtedes ja 6 893 100 krooni vahetusrahana.⁵⁵ Paralleelvaluutad olid käibel kuni 25. märtsini 1941, mil Eesti kroon käibelt kõrvaldati. Vahetult enne seda natsionaliseeriti kõik pangahoised, mis olid suuremad kui 1000 rubla (ca 800 krooni).⁵⁶

KAUBANDUSE ÜMBERKORRALDAMINE

1940. aasta septembris, pärast seda kui tööstus- ja pangandussektoris oli riigistamine põhiliselt lõpetatud, jõudis järjekord kaubanduse kätte. ENSV RKN-i 23. septembri otsuse⁵⁷ kohaselt kuulus riigistamisele 387 suuremat (vähemalt 100 000-kroonise aastakäibega) kaubandus- ja toitlustettevõtet, mis moodustasid vaid 4% nende üldarvust, kuid andsid 50% kogu käibest. Hiljem natsionaliseeriti ka väiksema, 50 000–100 000-kroonise aastakäibega kaubandus- ja toitlustette-

⁴⁹ ERAF, f 1, n 1, s 175, l 109.

⁵⁰ ENSV T 1940, 34, 387.

⁵¹ ENSV T 1940, 52, 603.

⁵² ENSV T 1940, 58, 702.

⁵³ ERA, f R-4, n 1, s 23, l 1; ENSV T 1941, 2, 8.

⁵⁴ ERA, f R-1, n 2, s 3, l 385–386.

⁵⁵ ERAF, f 1, n 1, s 175, l 112.

⁵⁶ **Kareda, E.** Technique of Economic Sovietisation. A Baltic Experience. London, 1947, 105.

⁵⁷ ENSV T 1940, 12, 121.

võtted. 1940. aasta lõpuks oli natsionaliseeritud 412, 1941. aasta juuniks aga 703 kaubandusettevõtet.⁵⁸ Kuna sotsialistliku omandi tähtsaim vorm oli riiklik omand, siis valdav osa natsionaliseeritud ettevõtetest anti üle riiklikule kaubandusvõrgule, kooperatiivkaubandusvõrku täiendati tagasihoidlikult. Riiklike ja kooperatiivsete kaubandusettevõtete kõrval eksisteerisid edasi ka väikesed erakaubandusettevõtted.⁵⁹

1940. aasta oktoobri lõpul alustasid Tallinnas, Tartus, Viljandis, Pärnus ja Narvas jaekaubanduse ja ühiskondliku toitlustamise alal linnades tegevust kuus riiklikku kaubastut ja üks trust, mis olid moodustatud üleliiduliste *torg'*ide eeskujul. Uutele juhtimisstruktuuridele anti üle nende tegevuspiirkonnas natsionaliseeritud firmad koos nende varade, õiguste ja kohustustega. Maapiirkondades organiseeris jae-kaubandust ja ühiskondlikku toitlustamist Eesti Tarvitajate Ühisuse Keskühisus (ETK).⁶⁰ Hulgikaubanduse organisatsioonide – hulgimüügikeskuste ja -baaside – organiseerimine Eestis kuulus üleliiduliste rahvakomissariaatide ülesannete hulka, kuid nende organiseerimine edenes väga visalt. ENSV Kaubanduse Rahvakomissariaadi süsteemis tegutsesid vaid Kreenbalt tekstiilkaupade ja ETK pudukaupade hulgimüügi keskusena.

Kaubanduse organisatsiooniliste küsimuste kõrval tegelesid uued võimud aktiivselt hindade korrigeerimisega, et need järk-järgult üleliiduliste kehtivate hindadega vastavusse viia.

ENSV siseturгу pidid tarbekaupade ja toiduainetega varustama kohaliku tööstuse ja põllumajanduse kõrval teised nõukogude vabariigid, importkaupadele jäeti väga väike osa. Eelpool oli juba juttu raskustest tööstuse varustamisel vajaliku toorme ja seadmetega. Samasugused probleemid olid ka kaubanduses. Nõukogude vabariikidele esitatud tellimuste täitmine viibis ja suurem osa tellitud kaubast jäigi saamata. Samal ajal oli Eestis üleliidulise spetsialiseerumise raames lõpetatud mitmete tarbekaupade tootmine ja kaubandusettevõttele oli kohustus neid hankida üleliiduliselt turult.

Kaubavahetuse hõlbustamiseks teiste nõukogude vabariikidega kaotati 10. detsembril tollipiir Eesti ja naabervabariikide vahel. Sellele oli augustis eelnenud väliskaubanduse kuulutamine “Väliskaubanduse ümberkorraldamise seaduse”⁶¹ alusel riigi ainuõiguseks, Eestilt oli võetud õigus teostada iseseisvalt väliskaubandustehinguid ja antud see NSV Liidu Väliskaubanduse Rahvakomissariaadi pädevusse. Viimase volinikuks ENSV valitsuse juurde määrati P. Krasnov, kes muude ülesannete kõrval jälgis rangelt, et ENSV nõudlus tööstusliku tooraine, abiainet, kütuse ja valmiskaupade järele rahuldatakse sisseveoga valuuta kokku-

⁵⁸ ERAF, f 1, n 1, s 175, l 13; **Ruus, V.** Sotsialistlikud ümberkorraldused Eestis, 61.

⁵⁹ ENSV konstitutsiooni § 8 lubas sotsialistliku majandussüsteemi kõrval eksisteerida talupoegade ning käsitöölise majapidamistel ja väikestel tööstus- ning kaubanduseraettevõttele.

⁶⁰ NSV Liidu RKN-i ja ÜK(b)P KK 15. jaanuari 1941. a määruse “Tarbijate kooperatsiooni organiseerimise kohta Leedu, Läti ja Eesti NSV-s” alusel reorganiseeriti Eesti Tarvitajate Ühisuse Keskühisus 1941. a aprillis Eesti Tarbijate Kooperatiivide Vabariiklikuks Liiduks (ETKVL).

⁶¹ RT 1940, 110, 116.

hoiu eesmärgil mitte Lääneriikidest, vaid NSV Liidu teistest vabariikidest. Et aga nõukogude tööstus ja põllumajandus olid raskes kriisis, polnud tegelikult võimalik suuremat osa tellimustest täita. Samal ajal oli Eesti koos Läti ja Leeduga “kullaauguks”, kust oli võimalik saada nii toiduaineid kui tarbekaupa, sundides neid vabariike suurendama eksporti teistesse nõukogude vabariikidesse.

NSV Liidu RKN-i ja ÜK(b)P KK salajane ühismäärus 20. septembrist 1940 nägi ette suurendada põllumajandussaaduste ostmist Eestist ja sellega seoses põllumajandussaaduste (v.a teravili) kokkuostuhindade tõstmist 10–25% ajavahemikul 1. oktoobrist 1940 kuni 1. oktoobrini 1941. Et Eestil oli endal toiduainete ja tarbekaupadega varustamisega probleeme tekkinud, ei rutanud valitsus määruse täitmiseks korraldust andma, vaid püüdis saavutada müüginormide vähendamist ja soodsamat müügihinda. RKN-i esimees J. Lauristin saatis 8. oktoobril 1940 NSV Liidu väliskaubanduse rahvakomissarile kirja, milles palus vähendada sigade müügi kohustust 34 000-lt 10 000-le ja tõsta hinda 60%. Oma vastuskirjas 22. oktoobrist teatab NSV Liidu kaubanduse rahvakomissar A. Mikojan, et Lauristini palve rahuldamine tähendaks eelnimetatud ühismääruse rikkumist. Samuti teatas ta, et sigade hinda võib tõsta oktoobris 25%. Sigade arvu vähendamist 10 000-ni pidas Mikojan põhjendatuks, viidates sellele, et sigade väljavedu Eestist Saksamaale, kuhu vastavalt Eesti-Saksa kaubanduslikule kokkuleppele oleks tulnud müüa 68 819 siga, on lõpetatud. Seda, et Saksamaa surus Eestile peale raskesti täidetava kokkuleppe, Mikojan loomulikult ei arvestanud. NSVL oli ise samuti kaubanduslike kokkulepete sõlmimisel Eestile tugevat survet avaldanud. Kompensatsiooniks sigade müügi eest lubati lähiajal saata Eestisse 290 tonni päevalille-, puuvillaning sinepiõli ja 300 tonni heeringaid.⁶² See, et Saksamaal õnnestus 1930. aastail oma osa Eesti väliskaubanduses suurendada, oli NSV Liidule pinnuks silmas ja nüüd oli võimalus sundida Eestit selle eest lõivu maksma.

NSV Liidu RKN-i määrus nr 1154-473c 26. aprillist 1941 kohustas Eesti-Saksa kaubanduslikus kokkuleppes ettenähtud eksportkogused kariloomade, kodulindude, teravilja ja loomasööda osas müüma Saksamaa asemel NSV Liidu varumisorganisatsioonidele varumishindadega. NSV Liidu RKN-i esimehe asetäitjale A. Võšinskile 1. mail 1941 saadetud salajases kirjas kritiseeris J. Lauristin seda määrust ja palus heaks kiita ENSV RKN-i otsuse, mille kohaselt Saksamaale eksportimata jäänud elusloomad – 139 hobust, 478 lehma, 38 lammast, 121 siga ja 505 kodulindu – antakse ENSV-s loodava 27 tõupiiimakarjakasvatuse sovhoosi, MTJ-ide ja hobu-masinalaenutuspunktide kasutusse. Ühtlasi teatab ta, et küsimuse lõpliku lahendamiseni on ENSV RKN andnud kohalikele täitevkomiteedele loa loomade andmiseks nimetatud organisatsioonidele.⁶³

Eesti tööstus- ja põllumajandussaaduste väljaveo suurenemine nõukogude vabariikidesse, impordi pidurdumine, tööstusliku tootmise spetsialiseerumine üleliidulise tööjaotuse raames, maareformi käivitamine ja samaaegne massiline tarbekaupade kokkuost 1940. aasta juunis-juulis Eestisse saabunud täiendava Nõukogude väe-

⁶² ERA, f R-1, n 1, s 5, l 1.

⁶³ ERA, f R-1, n 5, s 14, l 83.

kontingendi, arvukate ametnike ja nende perekonnaliikmete poolt põhjustasid 1940. aasta sügisel tarbekaupade ja toiduainete defitsiidi Eestis. Ükski kõrge ülemus ei viidanud kunagi sellele, et Euroopas 1939. aastal alanud sõda avaldas tugevat mõju ka Eesti majandusele ja sundis tootmist kokku tõmbama juba 1940. aasta algul. Käimasoleva sõja ja kogu maailmas pingestunud rahvusvahelise olukorra faktorit ei võetud oma suurejooneliste tegevuskavade planeerimisel üldse arvesse. Kaubanduse rahvakomissari arvates oli kaubanappus tekkinud kaubandustöötajate vilumatusest ja oskamatuses ette näha suurenevat nõudlust, kaubandustöötajate suurest töökoormusest ja transpordi ülekoormatusest.⁶⁴

Ametlikult süüdistati kaubapuuduses spekulante ja nende tegevusele pidi lõpu tegema ja turu normaliseerima kaubakoguste normimine. 1940. aasta oktoobri algul määrati ENSV Rahvakomissaride Nõukogu määrusega⁶⁵ kindlaks mitmete tööstus- ja toidukaupade müügikogused ühe isiku kohta. Kaubanduse rahvakomissariaati ja miilitsaorganeid kohustati kontrollima kaubanduses kehtivatest eeskirjadest kinnipidamist, et takistada kaupade kokkuostu ja edasimüümist spekulatiivsete hindadega. Vastavalt kaubanduse rahvakomissari Hendrik Alliku käskkirjale piirati ühele isikule korraga müüdavate kaupade kogust järgmiselt: või, makaronide ja küpsiste maksimaalseks müügikoguseks kehtestati 500 grammi, viljakohvi müüki piirati 400 ja oakohvi oma 200 grammiga, kakaod võis müüa 100 ja teed 50 grammi, tangu või kruupi üks, nisupüüli kaks kilogrammi, konserve üks toos. Seepi oli inimese kohta ette nähtud üks tükk, villast või poolvillast riidet mantli, kostüümi või kleidi jagu, valmisriiete ostmisel tuli teha valik mantli, kostüümi, ülikonna või kleidi vahel. Osta võis ühe villase või poolvillase vaiba ja ühe paari nahkjalanõusid. Tööstuskauba nimetus, müügi kuupäev, kaupluse aadress ja müüja nimi tuli märkida ostja isikutunnistuse viimasele lehele tindi või keemilise pliiaatsiga. Samasugune kord kehtis ka rohkem kui 20 krooni maksnud trikootaažist, villasest ja siidist toodete kohta.⁶⁶

Kaubanduse rahvakomissari 3. oktoobri 1940. aasta käskkirja nr 4 kohaselt tuli varustus(kaubandus)osakonnal esitada aruanne olukorrast kaubanduses iga 10 päeva kohta. Varustusosakonna aruandes⁶⁷ ajavahemiku 21.–31. detsember 1940 kohta märgitakse, et kaubandus oli väga elav, eriti oli suurenenud toiduainete ostmine. Toiduaineid jätkus piisavalt, mõne toiduaine, nagu odratangud, -kruubid, makaronid ja küpsised, realiseerimisega tekkis koguni raskusi. Väga pingeline oli olukord aga kantseleitarvete osas, sest kõik sõjaväe- ja üleliidulised asutused nõudsid kantselei- ja kirjutustarbeid, mida osteti eelarve ülejäägi kulutamise kaupaania käigus. Puudus oli värvipliiaatsitest, samuti kirjutus- ning pakkepaberist ja vihikutest, sest Eesti paberivabrikud olid hõivatud üleliiduliste suurte tellimuste täitmisega. Edasi märgitakse, et puuvillase, linase ja villase riidega oli turg peaaegu rahuldavalt varustatud, samal ajal oli puudus pesuesemeist ja villastest

⁶⁴ ERAF, f 1, n 1, s 175, l 26.

⁶⁵ ENSV T 1940, 17, 189.

⁶⁶ ENSV T 1940, 19, 217.

⁶⁷ ERA, f R-13, n 1, s 625, l 1–2.

toodetest. Suur puudus oli endiselt elektrikaupadest ja peenrauakaubast, tallaning pastlanahast ja tööjalanõudest. 1941. aasta veebruarikuu esimese dekaadi (1.–10. veebruar) aruandest⁶⁸ selgub, et äritegevus oli normaalne. Elavalt ostsid kaupa, eriti riidekaupa, NSV Liidu sõjaväelased ja nende perekonnaliikmed. Toiduainetest oli turg varustatud kõigega, välja arvatud kalakonservid ja mõned importkaubad. Majatarvetest oli puudus fajansstaldrikuist ja teistest kööginõudest. Endiselt polnud turul töödeldud nahka ja meeste jalanõusid. Märtsis oli kaubanduse olukord tunduvalt halvenenud. Kaubandusosakonna aruandes ajavahemiku 21.–31. märts 1941 kohta märgitakse, et eelnevate kümme päevakutega võrreldes oli tunda paanikat ostjaskonna hulgas. Eriti palju osteti riidekaupa, jalanõusid ja toiduaineid, eelkõige liha, lihakonserve ja suhkrut. Et teistest liiduvabariikidest saadi suhkrut tellitust väiksemas koguses ja kaootiliselt, polnud seda tihtipeale müügil. Kauplustes nappis liha, samuti nisupüüli kõrgemaid sorte ja kalakonserve. Viimase defitsiidi vähendamiseks oli Kalatöõnduse Peavalitsuse tööstustes alustatud kalakonservide tootmist. Aruandes märgitakse ka makaronide ning nuudlite defitsiiti ja halba kvaliteeti, mille tulemusena tuli osa tooteid turult kõrvaldada. Samuti ei oldud suudetud rahuldada töödeldud naha, jalanõude, villaste (ülilkonna- ja mantli-riie) ning puuvillaste kangaste, samuti valmisriiete nõudlust. Täielikult puudusid kaubandusvõrgust aga naiste siidsukad ja naiste ning meeste aluspesu. Lõpetuseks märgitakse, et sukkade, valmisriiete, pesu ja puuvillase riide saamiseks on pöördutud üleliiduliste keskasutuste poole.⁶⁹

1940. aasta novembris partei ja valitsuse ühismäärusega moodustatud komisjon, kelle ülesanne oli tutvuda põhjalikult elanikkonna varustamisega toiduainete ning tarbekaupadega ja välja töötada abinõud selle parandamiseks, pidas tekkinud kaubadefitsiidi peamiseks põhjuseks ostubuumi, kuid ka pakkematerjali nappust ja kaubandusorganisatsioonide halba tööd. Varustamise parandamiseks tegi komisjon ettepaneku intensiivistada loomakasvatust, eriti seakasvatust, lõpetada defitsiitsete (villane ja linane riie, sukad, sokid, pesu, niit, jalatsid, vatt jne) kaupade müük väljapoole Eestit ja piirata tunduvalt või lõpetada hoopis kaupade müük jaekaubandusvõrgust üleliidulistele kohapealsetele asutustele.⁷⁰ See ettepanek realiseerus alles 1941. aasta aprilli lõpul, kui ENSV Kaubanduse rahvakomissari käskkirjaga keelati tekstiilkaupade, valmisriiete, jalanõude, mööbli (v.a kontorimööbel) ja teiste kaupade müük jaekaubandusvõrgust asutustele, organisatsioonidele ja ettevõtetele.⁷¹

Teisalt loodeti kaubanduse olukorda parandada kaubandustöötajate uue töötasusüsteemiga, mis seadis kauplusejuhataja, samuti kohvikute, restoranide ning sööklate ettekandjate ja kelnerite töötasu sõltuvusse käibest, ning üleminekuga plaanimajandusele. Keegi ei mõelnud, kuidas on võimalik täpselt ette planeerida ettevõtete, asutuste ning elanikkonna vajadusi ja olemasolevat vaba raha kauba-

⁶⁸ ERA, f R-13, n 1, s 625, l 15–16.

⁶⁹ ERA, f R-13, n 1, s 625, l 33–34.

⁷⁰ ERA, f R-973, n 1, s 115, l 1–11.

⁷¹ ENSV T 1941, 53, 840.

ostmiseks. 1941. aasta rahvamajandusplaan kinnitas jaekaubanduse läbimüügiks 1370 miljonit rubla, sellest 460 miljonit riiklikus, 650 miljonit kooperatiivkaubandusvõrgus ja 260 miljonit rubla erakaubandussektoris.⁷²

26. jaanuaril 1941 kaubanduse rahvakomissariaadis peetud nõupidamisel selgus, et kaubastud olid küll plaani kindlaks määranud, aga kauplusteni polnud 1941. aasta plaan jõudnud. Rahul ei olnud ka jaanuarikuu kauba väikese läbimüügiga (25 miljonit rubla), sest see seadis kahtluse alla plaani täitmise aasta lõpuks.⁷³ Tugeva kriitika osaliseks sai planeerimine kohtadel. Kaubanduse rahvakomissar Hendrik Allik tõi näiteks Tartu Segakaubastu, kes oli planeerinud 1941. aastal müüa halli flanelli 800 000 meetrit, samal ajal kui kogu Eesti NSV tarbimine oli vaid 60 000 meetrit. 50 000 meetrit särgiriiet, siseturu kogu aastase tarbimise, lootis Tartu Segakaubastu üksi maha müüa. Madratsiriide läbimüügiks planeeris segakaubastu 50 000 meetrit, kuigi kogu riigi aastane vajadus oli vaid 14 000 meetrit. Ainuüksi kummipaela, millest oli suur puudus, kavatses Tartu Segakaubastu maha müüa 750 000 meetrit, s.o kogu siseturu vajaduse.⁷⁴ Rahvakomissar heitis kaubandusjuhtidele ette, et nad suhtuvad planeerimisse kergemeelselt, arvestamata kohaliku turu nõudlust. Ta rõhutas, et Eestis on plaanimajandus ja üle- või alaplaneerimisel on oma tagajärjed: üleplaneerimisel jääb kaup seisma ja raha on kauba all kinni, alaplaneerimisel pole võimalik kaupa juurde saada, sest seda tootetakse vastavalt koostatud plaanile. Positiivse tendentsina tõi rahvakomissar esile, et paljud kaubastud olid hakanud oma tellimustesse reaalsemalt suhtuma.⁷⁵

NÕUKOGUDE MAAREFORM

Ümberkorraldusi põllumajanduses alustati nii nagu teisteski majandussektorites omandisuhete muutmisest. 23. juulil 1940 Riigikogus vastu võetud deklaratsioon⁷⁶ maa kuulutamise kogu rahva omanduseks kaotas eraomanduse maale ja kuulutas kogu maa koos maapõuevarade, metsade, järvede ja jõgedega kogu rahva, s.o riigi omanduseks. Igale töötavale talupojale⁷⁷ lubati anda põliseks kasutamiseks kuni 30 hektarit maad ja kustutada maaomandiga seotud endised võlad. Maata ja vähese maaga talupoegadele lubati anda maad riiklikust maatagavarast.

Kuna maareformi läbiviimiseks puudus vajalik riiklik maareserv, kavandas valitsus seda teostada maade ümberjagamise teel. Maareservi põhilise osa pidid moodustama äralõiked talumaadest, mis ületasid 30 hektarit. Esialgsete arvestuste kohaselt pidi sel moel maareservi arvatama 413 398 hektarit.⁷⁸ Juuli lõpul moo-

⁷² ERAF, f 1, n 1, s 175, l 19.

⁷³ ERA, f R-13, n 1, s 36, l 25.

⁷⁴ ERA, f R-13, n 1, s 36, l 25.

⁷⁵ ERA, f R-13, n 1, s 36, l 26.

⁷⁶ Vt RT 1940, 77, 744.

⁷⁷ Töötava talupoja all mõisteti maaharijat, kes tegi talundis kõik tööd koos oma perekonnaliikmetega võõrast tööjõudu kasutamata.

⁷⁸ ERA, f R-6, n 1, s 467, l 17p.

dustatud Maata ja Vähese Maaga Talupoegade Maaga Varustamise Peakomitee (põllutööminister A. Jõeäär (esimees), EK(b)P KK esindajad G. Abels ja A. Aben, Eesti Ametiühisuste Keskliidu esindaja F. Eisen, liikmed G. Abel ja T. Sinberg⁷⁹) juhtimisel asusid maa- ja vallavalitsuste juurde loodud kohalikud komiteed augusti algul arvele võtma maid riikliku maareservi jaoks ja registreerima uusmaasoovijaid. Lisaks talumaadele, mis ületasid 30 hektarit, võeti arvele kirikutele ja usuühingutele, kohalikele omavalitsustele ja Eesti riigile kuulunud maad, samuti Saksamaale ümberasunute maad ja “potipõllumeeste” (Eesti Vabariigis kutsuti nendeks valitsustegelasi, advokaate, arste jt, kes olid endale muretsenud küll talu, kuid ise selle majandamisega ei tegelnud) maavaldused. Maaomanikud avaldasid protesti omandiõiguse tühistamise ning maavalduste kärpimise vastu, ja ennetamaks oma varade sattumist võõrastesse kätte, raiuti maha metsa, tapeti loomi, kavandatavatelt äralõigetelt jäeti saak koristamata, kingiti maad ning kariloomi pereliikmetele ja lähisugulastele.

Et lõpetada maaomanike vastuseis nõukogude maareformile, kehtestati 8. augustil 1940 “Talundite majapidamise korrashoiu seadus”⁸⁰, mis kohustas talunikke korralikult põldu harima ning teostama õigeaegselt külvi- ja koristustöid, sealhulgas kavandatud “äralõigetel”. Seadus keelas talu karja ja eluta inventari müümise, kinkimise või muul viisil võõrandamise, samuti talu majapidamise laostamise. Seaduserikkujaid ootas vara konfiskeerimine.

25. augustiks oli maade arvelevõtmine lõpetatud ja uus etapp – maade välja jagamine soovijaile – võis alata. Vastavalt partei ja valitsuse ühismäärusele⁸¹ maata ja vähese maaga talupoegade maaga varustamise sisu ning korra kohta ja määruse rakendamise juhendile⁸² planeeriti talukohad üsna väikesed – 12 hektari, kehvade maade puhul 15 hektari suurustena. Seega poole väiksematena deklaratsioonis lubatud maksimaalsuurusest (30 hektarit). Rohkemaks maareservi ei jätkunud, sest suured (100 ja rohkem hektarit) tõukarja- ja seemnekasvatusega tegelevad talundid ning riigimõisad otsustati jätta tükeldamata ja moodustada nende baasil riiklikud kollektiivsed majandid – sovhoosid.

Esmajärjekorras nähti ette varustada maaga vähese maaga talupojad, seejärel aasta- ning suvipõllutõelised, ümberasustatavad maapidajad (nõukogude baaside maa-alalt) ja talude senised rentnikud. Eelistada tuli lasterikaste perekondadega maasoovijaid. Arhiividokumendid näitavad, et selline eelistus ei lähtunud soovist hoolitseda lasterikaste perede eest, vaid praktilisest kaalutlusest – töökäte olemasolust majapidamises, sest palgatööjõu kasutamine taludes keelati.

1. jaanuariks 1941 oli võõrandatud kokku 758 358 hektarit maad (sh 178 689 hektarit põllumaad), millest põhiosa moodustasid äralõiked (587 293 hektarit ehk 77%) üle 30 hektari suurustest talumaadest ja likvideeritud talundid⁸³ (110 951 hektarit ehk 15%). Kokku võõrandati maid 36 159 talult. Ülejäänud maad olid

⁷⁹ RT 1940, 88, 856.

⁸⁰ RT 1940, 98, 963.

⁸¹ ENSV T 1940, 17, 192.

⁸² ENSV T 1940, 18, 212.

⁸³ Söötis maad ja halvasti majandatud talundid.

varem kuulunud kirikutele, kloostritele, kohalikele omavalitsustele ja riigiasutustele.⁸⁴

Võõrandamisega anti hoop eelkõige turule tootvatele elujõulistele taludele, mis olid olnud Eesti Vabariigi põllumajanduse alustalaks. Selle tagajärgi ei olnud vaja kaua oodata, need ilmsid juba 1941. aasta algul. Põllumajandusele kui tööstusliku tooraine allikale ja elanike toiduainetega varustamise ning ekspordi põhilisele allikale hoobi andmine oli Eesti kommunistide poolt “julge samm”, kui arvestada keerulist rahvusvahelist olukorda Euroopas. Siiski ei tahaks uskuda, et nende eesmärk oli Eesti majanduse laostamine, pigem läksid nad kommunistliku ideoloogia ohvriks, uskudes pimesi NSV Liidu valitsuse ja partei muinasjutte nõukogude majanduse edukast arengust ja tohututest saavutustest. Neil endil puudus iga sugune arusaamine majanduse toimimisest ja kõik loodeti korda saada Moskva abiga. See, et Nõukogu Liidu paljudes piirkondades valitses forsseeritud industrialiseerimise ning sundkollektiviseerimise ja plaanimajanduse tagajärjel 1930. aastate teisel poolel nälg⁸⁵, oli Eesti partei- ja valitsusjuhtidele nii nagu muule maailmalegi teadmata.

1. jaanuariks 1941 esitatud 103 560 maasooviavaldusest otsustati rahuldada vaid pooled: 24 755 maatamehe ja 27 600 vähese maaga talupoja avaldust. Kokku tuli neile välja mõõta 642 719 hektarit maad, mis moodustas 85% riiklikust maareservist. Pooled avaldused lükati tagasi põhjendusega, et sooviavaldajal puuduvad põllumajandusalased teadmised või ta kasutab juba ettenähtud suurusega (12–15 hektarit) maatükki. Ligi 16% avaldustest jäi rahuldamata vajaliku maareservi puudumisel ühes või teises vallas, eriti Petserimaal ja Narva-tagustes valdades (maad olid liivased või soised). Võimalust saada asendusmaa mõnes teises Eesti paigas reeglina ei kasutatud, kuna ei soovitud oma kodukohast lahkuda.

Katastri- ja maakorralduse osakonna juhataja andmeil oli 15. jaanuariks 1941 leidnud omaniku 22 600 uut väikekohta, välja oli andmata ligi 5000 kohta, neist 3000 seetõttu, et polnud soovijaid, 2000 soovijat oli aga sellest loobunud peamiselt liiga väikese maa pärast, hoonestamiseks ning inventari muretsemiseks antava laenu väiksuse ning lühiajalisuse, linna siirdumise jt põhjuste tõttu. Hädasunnil anti kevadiste põllutööde alguseks osa maakohti soovijaile, keda esialgu ei loetud õigustatuks.⁸⁶

Maade väljamõõtmine venis ja seetõttu jäid paljud majapidamised talveks korralikult ette valmistamata. Majapidamise keskmiseks suuruseks kujunes 10 hektarit, millest põllumaa moodustas kuni poole. Nii väikesed kohad ei olnud elujõulised, sest nad ei suutnud toita oma peret, rääkimata turule tootmisest. Pealegi puudusid uusmaasaajatel loomad, maaharimiseks vajalikud põllutööriistad, sageli ka elu-

⁸⁴ ERA, f R-6, n 18, s 5a, l 10, 13; n 1, s 777, l 8.

⁸⁵ Вt «Спасите нас от голода». Письмо рабочих Ижевского завода А. И. Рыкову 1930 г. – Исторический Архив, 2000, 4, 212; **Гинцберг Л. И.** Массовый голод в сочетании с экспортом хлеба в начале 30-х годов. По материалам «особых папок» политбюро ЦК ВКП(б). – Вопросы Истории, 1999, 10, 119–126.

⁸⁶ ERA, f R-6, n 18, s 5a, l 13.

hooned ja raha nende muretsemiseks. Uusmaasaajad tunnetasid, et ellujäämise ainukeseks teeks on kas saadud maast loobumine või ühinemine suuremateks majapidamisteks.

Narva jõe vasakul kaldal asuvates valdades, kus maad olid kehvad ja talundid vaesed, moodustati 1940. aasta sügisel kolm kolhoosi: Krasnaja Niva, Krasnaja Komarovka ja Novõi Putj. Peagi lisandus neile veel neli piiriäärset kolhoosi.⁸⁷ Kuigi see tundub uskumatuna, avaldas soovi põllumajandusliku kollektiivi loomiseks ka rida endisi suurmaaomanikke, et vältida oma majapidamise tükeldamist. Üheks niisuguseks näiteks oli Eesti Vabariigi tuntud riigitegelase Otto Tiefi majapidamise baasil loodud põllumajanduslik kollektiiv Jaanika.⁸⁸

Kolhoosiliikumine Eestis aastail 1940–1941 laiemalt ei levinud, sest partei ei pidanud soovitavaks kolhooside asutamisega rutata. Deklaratsioonis maa kuulutamise kogu rahva omanduseks oli fikseeritud, et igasugused katsed haarata talupoegade isiklikku omandust või töötavate talupoegade tahte vastaselt sundida neile peale kolhoosidesse organiseerumist tõkestatakse otsustavalt, kuna need on kahjulikud riigi ja rahva huvidele. Kuid ulatuslik propaganda, mida partei tegi kollektiivse töö ja sotsialistlike ühismajapidamiste kasuks, näitab, et kolhooside loomine Eestis oleks olnud vaid aja küsimus. Pealegi kavatseti juba 1940. aasta oktoobris tõlkida vene keelest eesti keelde kolhoosi näidispõhikiri ja Moskvast hangiti kolhooside asjaajamise ning raamatupidamise korraldamise kohta käivad eeskirjad.⁸⁹ Nõukogude maareformi käigus kujundatud majanduskeskkond (elujõuetud väikekohad, üle jõu käivad müüginormid) pidi varem või hiljem viima vabatahtlikule ühinemisele kollektiivmajapidamisteks.

Praktikas pidid talurahvale suurtootmise eeliseid demonstreerima 113 sovhoosi, mille organiseerimisele asuti endiste riigimõisate baasil 1940. aasta sügis-talvel. Kuna talve saabudes polnud põllutöid võimalik teha, jäi sügiskünd tegemata ligi 2500 hektari suurusel põllumaal.⁹⁰ Kokku oli sovhooside käsutusse antud 37 256 hektarit maad, sellest põllumaad 12 314 hektarit.⁹¹ 1941. aasta kevadeks selgus, et mustermajandeid neist siiski ei saanud. Suur osa sovhoosidest kiratses, sest maad oli vähe ja sedagi polnud millegagi harida, kuna nappis tööjõudu ja tööriistu ning -masinaid. 1940. aasta viimases kvartalis plaani alusel töötav Eesti tööstus ei suutnud planeerimisvigade tõttu rahuldada nõudlust põllutööriistade ja -masinate järele, teistest vabariikidest sisseveetavate masinate tellimise, eriti aga kättesaamisega oli raskusi. Loomakasvatust takistas jõusööda nappus, mis oli tekkinud 1939. ja 1940. aasta põua tagajärjel. NSV Liidust tellitud jõusööt saabus Eestisse tellitust tunduvalt väiksemates kogustes ja oli sovhooside valitsuse juhataja G. Taalmani

⁸⁷ ERA, f R-6, n 2, s 86, l 1. 23. septembril moodustatud esimese kolhoosiga Krasnaja Niva ühines 32 väikest üksikmajapidamist. Neil oli kokku 756 ha maad, peamiselt soo- ja põõsasheinamaa, 28 hobust ja 17 lehma.

⁸⁸ Jaanika põhikiri vt ERA, f R-6, n 1, s 529, l 323–324.

⁸⁹ ERA, f R-6, n 1, s 529, l 249–250.

⁹⁰ ERA, f R-6, n 1, s 438, l 11.

⁹¹ ERA, R-6, n 18, s 5a, l 11.

sõnutsi suures osas kasutamiskõlbmatu selles esinevate metallesemete (traadijupid, naelad) tõttu.⁹²

EK(b)P IV kongress 1941. aasta veebruaris tunnistas väikesed riiklikud majapidamised ebaratsionaalseteks ja võttis vastu otsuse rajada nende asemele suured piimakarja kasvatamisele spetsialiseeritud loomakasvatussovhoosid. 26. aprillil 1941 kinnitas NSV Liidu RKN Eesti NSV RKN-i ettepaneku organiseerida Eestis 27 suurt piimakarjakasvatusele spetsialiseerunud sovhoosi.⁹³ Sovhooside karja suuruseks planeeriti 9875 pead, nende hulgas 6309 veist. Sigade arv määrati kindlaks 1327-le, lammaste arv 731-le. Tööhobuseid planeeriti 1508.⁹⁴ Uute kavandatud sovhooside juhtimist ei usaldatud enam ENSV Põllutöö Rahvakomissariaadi Sovhooside Valitsusele, mis likvideeriti juunis, vaid vastavalt NSV Liidu RKN-i nõukogu 26. aprilli 1941. aasta määrusele nr 1162 NSVL Teravilja ja Loomakasvatuse Sovhooside Rahvakomissariaadi Tõu-Piimakarja Sovhooside Trustile. Üleliidulise rahvakomissariaadi bilanssi läksid ka kõigi endiste mõisate elumajad, majapidamishooned, kari, masinad ja põllumajanduslik inventar, samuti sovhoosidele eraldatud 40 255 hektari suurune maa.⁹⁵

Partei ja valitsuse tähtsaim lähieesmärk oli kujundada uusmaasaajatest neile maad andes ja igakülgselt abi osutades nõukogude võimu toetajaskond külas. Põllumajanduse ees seisvat tähtsat ülesannet – abistada uusmaasaajaid, neid, kes varem olid maata ja vähese maaga (nõukogude maareformi käigus oli 26 500 uusmaasaajat saanud kokku 294 000 hektarit maad ja sama arv majapidamisi juurdelõikeid 261 000 hektarit) – rõhutas Johannes Lauristin, esinedes 7. aprillil 1941 ENSV Ülemnõukogus aruandega rahvamajanduse arendamise riiklikust plaanist 1941. aastal.⁹⁶ Juba 1940. aastal oli valitsus eraldanud uusmaasaajatele 9 miljonit rubla eluning majapidamishoonete ehitamiseks ja loomade ning põllumajandusinventari muretsemiseks. Laen tuli tagasi maksta 7 aasta jooksul. Kuna aga elamuehitus nõudis aega ja suurt rahasummat, siis kohustati neid talusid, kelle maa küljest ärälõikeid tehti, oma eluruume ja majapidamishooneid andma uusmaasaajate käsutusse kuni nende enda hoonete valmimiseni.

Et endistel maatameestel puudusid loomad, samuti seemnevili, põllutööriistad ja -masinad, rakendas riik olukorrast ülesaamiseks rida abinõusid. 1941. aasta kevadel anti uusmaasaajatele vilja ja rohu seemnelaenu, mis tuli tagastada sügisel koristatavast saagist. Põllumajandusliku inventari puudumise probleem loodeti lahendada masina-traktorijaamade ja hobu-masinariistade laenuspunktide abil. 1941. aastal oli kavas organiseerida 25 masina-traktorijaama ja nende juurde 250 hobu-masinariistade laenuspunkti.

⁹² ERA, f R-6, n 1, s 438, l 12.

⁹³ 1940. aasta sotsialistlik revolutsioon Eestis. Dokumente ja materjale. Tallinn, 1960, 423–424. Ühtki majanduspoliitilist sammu ei astunud ilma partei kooskõlastuseta. EK(b)P KK struktuuris olid osakonnad (tööstuse, põllumajanduse jne), mis dubleerisid rahvakomissariaate.

⁹⁴ ERA, f R-275, n 2, s 3, l 38, 39.

⁹⁵ ERA, f R-275, n 2, s 3, l 31–32.

⁹⁶ **Lauristin, J.** Esimene nõukogude aasta Eestis, 134.

Koos hulga üleliiduliste määruste ning korralduste ja juhendite tõlkimise ning kehtestamisega ENSV-s 1941. aasta algul tulid käibele ka neis dokumentides kasutatud mõisted, nagu kehvik-, keskmiktalupoeg ja kulak, mis asendasid seni käibel olnud maata, vähese maaga talupoja ja üle 30 hektari suuruse talundi omaniku mõisted. Nii lülitati 1941. aasta rahvamajanduse arendamise riiklikku plaani 18 500 lehma ostmine, et varustada lehmata kehviktalumajapidamised lehmaga.⁹⁷ Riik planeeris selle jaoks krediiti 4,4 miljonit rubla.⁹⁸ Kehviktalumajapidamisele riigilt antava laenu suuruseks oli 60% lehma või vasika hinnast. Laenu anti kolmeks aastaks intressiga 3% aastas. Puuduv 40% tuli kehviktalupojal katta ise.⁹⁹

Lehmade ostmise riikliku plaani teostatavust kahtluse alla ei seatud, ehkki veiste, eelkõige lehmade arv oli 1940. aastal 1939. aastaga võrreldes tunduvalt kahanenud. Peamisi põhjusi oli kaks: loomateravilja ja heinasaagi ikaldus põua tõttu kahel järjestikusel, 1939. ning 1940. aastal ja nn nõukogude maareform ise. Vältimaks loomade riigistamist, tapeti neid taludes massiliselt. Harvad polnud ka need juhtumid, kui uusmaasaaja kasutas talle eraldatud looma oma toidulaua rikastamiseks. 1939. aastaga võrreldes vähenes sigade arv 1940. aastal 8%, lammaste arv 24%, eriti suur mõju oli aga loomakasvatusele selle peamise haru – piimakarja – vähenemine. Kui 1939. aastal oli Eesti talupidamistes kokku 477 800 lehma, siis 1940. aasta lõpuks oli neid 441 100, seega ligi 37 000 vähem. Langustendents jätkus ka 1941. aastal ja aasta lõpuks arvati ENSV-s olevat 415 000 lehma.¹⁰⁰ Olaf Mertelsmanni artiklis esitatud andmetel oli 1941. aasta 1. jaanuari seisuga veiseid 504 800, neist lehmaid 382 400; hobuseid 196 100, sigu 290 400 ja lambaid 316 100.¹⁰¹

Nagu selgub põllutöö rahvakomissariaadi juhendist¹⁰², pidi lehmade kokkuostu plaani täitmine toimuma peamiselt “kulaklik-jõukate majapidamiste lehmade ja vasikate ülejäägi” arvel. Neil “lubati” veiseid ära anda oma majapidamise võlgade¹⁰³ katteks. Müügi vabatahtlikkusest ei saanud juttugi olla, sest võla suurusest (andmed saadi NSVL Põllumajandusliku Panga Eesti Vabariiklikult Kontorilt, endiselt Maapangalt) lähtuvalt koostasid valla täitevkomiteed plaani igast kulaklik-jõukast majapidamisest ostetavate lehmade või vasikate kohta ja asusid võlgu sisse nõudma. Kuna rahalised vahendid võlgade maksmiseks puudusid, tuli võla katteks loomadest loobuda.

1941. aastal toimus põllumajanduse, nii nagu tööstuse ja kaubanduse arendaminegi, ühtse riikliku plaani kohaselt. Kindlaks määrati tali- ning suviviljade, sealhulgas teravilja, tehniliste kultuuride, kõõgivilja ja kartuli külvipind suuruses,

⁹⁷ Eesti NSV 1941. a rahvamajandusplaani tähtsamaid näitarve. Tallinn, 1941, 22.

⁹⁸ ENSV T 1941, 37, 561.

⁹⁹ ENSV T 1941, 37, 561.

¹⁰⁰ Konjunktuur, 1940, 67/68, 356, 369; ERA, f R-6, n 1, s 187, l 5.

¹⁰¹ **Mertelsmann, O.** Transition from market to command economy in one year: the case of Estonia, 1940–1941, 22. – <http://www.ehs.org.uk/ehs/conference 2004/assets/mertelsmann.doc>.

¹⁰² Vt ERA, f R-1092, n 1, s 1, l 70–72.

¹⁰³ Väheese maaga talude võlad kustutati 1941. a algul.

mis pidi tagama nii ENSV varustamise tera-, köögi- ja juurviljaga kui ka väljaveo suurenemise teistesse nõukogude vabariikidesse. Tunduvalt (12%) tuli suurendada loomatoidukultuuride külvi, et luua kindel loomatoidu baas ja panna piir loomade arvu vähenemisele. Loomakasvatuse peamine ülesanne oli karja, eriti piimakarja säilitamine. Et kvaliteetse sööda nappuse tõttu polnud vähenenud mitte ainult piimakarja arv, vaid ka toodang ühe lehma kohta, plaaniti 1941. aastal saada ühelt lehmalt keskmiselt 1800 kg piima aastas, mis oli 150 kg vähem kui 1940. aastal. Üldse oli ette nähtud toota 1941. aastal 715 000 tonni piima, 145 000 tonni vähem kui 1940. aastal. Sellele vaatamata kavatseti suurendada koore ja täispiima eksporti Leningradi. Kavatsi oli ka 1940. aastaga võrreldes suurendada veiseliha eksporti.¹⁰⁴

Kõrgemal pool koostatud plaanidest ei teatud kohtadel aga sageli midagi ja nii juhtus, et kevadkülv lõpetati alles 15. juuniks. Osaliselt olid selles süüdi ka hilinenud lepingute sõlmimine MTJ-ide ja hobulaenutuspunktidega kevadisteks külvi-töödeks. Teisalt polnud lepingute alusel talumajapidamisi teenindavates MTJ-ides ja hobu-masinariistade laenutuspunktides veel 1941. aasta 1. aprilli seisuga traktoreid, autosid, masinariistu ega kütuse tagavara. Hobu-masinariistade laenutus-punktid polnud hakanud veel hobuseid ja põllutööriistu ostma.¹⁰⁵

Kuid juba 1941. aasta aprillis kehtestasid ENSV RKN ja EK(b)P KK teravilja, kartuli, liha, piima ja villa riigile müügi kohustuse, mis seati sõltuvusse talundi käsutuses oleva maa suuruselt. Samal ajal ei arvestatud üldse loomade arvu talundis. Müügikohustusi oli niigi raske täita, kuid Viljandi Maakonna Täitevkomitee otsustas 19. mail 1941 suurendada 50% võrra nende talude müüginorme, kes “said tulu võõra tööjõu süstemaatilise kasutamisest või kel oli tööstuslikke või kaubanduslikke ettevõtteid”.¹⁰⁶ 1941. aasta mais määras ENSV Rahvakomissaride Nõukogu põllumajandussaaduste kokkuostuhinnad¹⁰⁷ üleliiduliste hindade alusel. Talunikud esitasid hulgaliselt proteste üle jõu käivate müüginormide ja madalate kokkuostuhindade vastu.¹⁰⁸ Enamasti jäid need rahuldamata, sest Nõukogude valitsus pidas loomulikuks, et talurahvas asub täitma endapoolseid kohustusi Nõukogude riigi ees, kes oli andnud neile maad ja aidanud neil põllumajanduslike laenu-dega hooneid ehitada, loomi ja põllutööriistu muretseda.

KOKKUVÕTE

Kokkuvõtteks võib öelda, et esimese nõukogude võimu aasta jooksul kaotas Eesti täielikult oma majandusliku iseseisvuse. Esmalt majanduse tähtsamates sektorites – pangandus-, rahandus-, tööstus- ja põllumajandussektoris –, hiljem ka teistes sektorites suudeti suhteliselt lühikese ajaga lõhkuda turumajanduslikud

¹⁰⁴ ERA, f R-6, n 1, s 187, l 5.

¹⁰⁵ **Lauristin, J.** Esimene nõukogude aasta Eestis, 135.

¹⁰⁶ ERA, f R-967, n 1, s 3, l 72.

¹⁰⁷ ENSV T 1941, 49, 747.

¹⁰⁸ ERAF, f 1, s 55, l 54; s 56, l 65.

suhted ja minna üle täiesti uuele süsteemile – käsumajandusele. Seda tehti tööstustettevõtete, pankade ning kaubanduse riigistamise, maaomandisuhete muutmise ning maa ümberjaotamise, Eesti rahvusliku valuutasüsteemi ning iseseisva väliskaubanduse likvideerimise kaudu ja tootmise, turustus-varustussüsteemi ning hindade üle administratiivkontrolli kehtestamise teel. Võimutüüri juures olnud Eesti kommunistidel puudus arusaamine majandusest ja selle toimimise mehhanismidest, samuti NSV Liidu plaanimajanduse funktsioneerimisest ja tegelikust olukorrast. Nii usuti tõsimeeli ametlikke ettekandeid NSV Liidu plaanimajanduse tohututest edusammudest ning töötava rahva heaolu kasvust ja juurutati keskvallitsuse ning kommunistliku partei juhtimise ja kontrolli all Eestis NSV Liidu majandusmudelit. Erandiks oli põllumajandussektor, kus erinevalt NSV Liidus valitsevast kolhoosikorrast domineerisid individuaalmajapidamised. Kuigi Eesti valitsus ning parteijuhid püüdsid ise mõne küsimuse lahendamisel üles näidata initsiatiivi ja kritiseerisid koguni keskvallitsuse ja ÜK(b)P korralduste ebaratsionaalsust, muutus Eesti majanduse käekäik 1941. aastal Moskva ettekirjutustest täiesti sõltuvaks.

ESTONIAN ECONOMY UNDER THE FIRST YEAR OF SOVIET RULE, 1940–1941

Maie PIHLAMÄGI

During the first year under Soviet rule, Estonia experienced systemic change: from a market economy into a command economy. To destroy the economic power of the entrepreneurs, businessmen and landowners, the nationalization of industrial enterprises, banks and land started in July 1940, after Estonia was declared a Soviet Republic. In a little more than a month, all large-scale and medium-sized industrial firms and banks were transferred to the state ownership. The nationalization was supervised by the Nationalization Chief Committee. Local nationalization committees consisting of activists of the workers' movement and headed by commissars carried out the takeover of enterprises. The private sector was represented by small industry, producing in 1941 a insignificant percentage of the total industrial output of Estonia. Industry lost much of its productivity because former managers were eliminated and replaced by persons coming from working people who lacked education and professional skills. The intensive socialist competition and Stakhanovism contributed to the fall in the labour productivity.

The joining of the supplying and marketing system of the Soviet Union intensified the selling of industrial and agricultural products. In the circumstances of decreased imports, increased exports and a feverish buying of goods in the Estonian local market by Soviet soldiers, their family members and Soviet institutions, the economy, being under reorganization, failed to meet the increased demand and as a result, shortcomings appeared in supplying the industry and

population with raw materials, machinery and consumer goods. Also the planning of industry introduced in October 1940 was responsible for shortcomings. The economic plans for the Estonian industry did not take into account the economic potential of the small country or the state of war.

The transformation of the Estonian economy to a planned joint economic system demanded also the establishment of uniform state prices. This process started in November 1940, when the Estonian SSR adopted the all-Union price system.

The Estonian banking and currency systems were entirely destroyed. All the banks were nationalized and reorganized by the end of 1940. The newly established local branches of the banks of the USSR took their place. Estonian national currency – kroon – was replaced by the Soviet rouble in March 1941.

The nationalization of commercial enterprises did not start until September 1940 because the takeover and management of the network of trade consisting of a great number of scattered small enterprises was an extremely complicated task that required more time for preparatory work. Following the Soviet Union's model, six state-owned trade organizations and a trust were formed based on the nationalized commercial enterprises. In foreign trade, state monopoly was established and all foreign trade transactions were subjected to the People's Commissariat of Foreign Trade of the Soviet Union.

The nationalization in the agricultural sector differed considerably from the nationalization of other branches of the economy. With the nationalization of land, only the proprietary right passed over to the state while land remained in the use of individual farmers. The preservation of individual farming was only a transitional phase. The intensive propaganda for collectivization by authorities and economic measures, such as high taxes, compulsory quotas, fixed low prices on agricultural products, creation of very small uneconomic new farms and the disorganization of former agricultural methods allows assuming that collectivization was only a question of time. The reorganization of agriculture served in the first place a political aim: to create a social base for Soviet regime in the village by provision of landless peasants and smallholders with land. The creation of uneconomic new farms and deprivation of property of former farms (over 30 hectares) that used to produce to the market led to a decline of Estonian agriculture and shortage of food supply.

Estonian communists, who took power in June 1940, lacked any knowledge on economy. They believed in the story of the success of the Soviet economy and under the control of the government of the USSR and the communist party simply followed the Soviet economic model except in the agricultural sector.

Within a short period, Estonia lost her economic independence. The communist party and the soviet government succeeded in converting the market economy into the Soviet command economy through the nationalization of industry, banks, land and transport and systematic administrative control of production, supplying, distribution and prices.